

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.
ACADÉMIE OUKRAÏNIENNE DES SCIENCES.

ЗАПИСКИ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО
ВІДДІЛУ.

За редактуванням академіка Н. П. ВАСИЛЕНКА.

ТОМИ II—III.
(1924—1925).

ANNALES
DE LA CLASSE DES SCIENCES
SOCIALES-ÉCONOMIQUES.

Redigées par Nicolas WASSILENKO,
membre actuel de l'Académie Oukraïtienne des Sciences.

TOMES II—III.
(1924—1925).

У КИЇВІ.
З друкарні Української Академії Наук.
1926.

Академик Роман Михайлович Орженцький.

(† 24 травня 1923 р.).

Р. М. Орженцький, син урядовця, народивсь 28 лютого 1863 р. у м. Житомирі на Волині. Родина його з Херсона переїхала р. 1878 до Одеси, де Р. М. уступив до третьої гімназії, що її й скінчив р. 1879 з срібною медаллю. Закінчивши гімназію, він упродовж трьох років учивсь на медичному факультеті університету св. Володимира у Києві, а потім перейшов на правничий факультет Новоросійського університету в Одесі, який скінчив р. 1886 з ступенем кандидата прав. Як зазначає проф. Г. Тіктін), Р. М., перебуваючи в Новоросійському університеті, був єдиний учень професора Л. Федоровича, причому польське походження позбавило його змоги залишитись при університеті, щоб підготуватись до професури.

Р. 1887 вступив Р. М. до Херсонсько-Басарабського Управління Державним Майном за помічника діловода, а р. 1891 його було призначено на посаду урядовця для окремих доручень у судових справах. Посаду цю він посідав геть аж до того часу, як виїхав з Одеси р. 1907. Одночасно Р. М. заходивсь був викладати лекції, попереду в комерційній школі, згодом у школі торговельного мореплавства.

Незабаром після того, як Р. М. закінчив університета, одруживсь він із Фавстиною Феліксовною Шмуель-Самійловою і мав од неї трьох дітей: сина Михайла (1891 р.) та доньок—Ядвигу (1895 р.) і Марію (1899 р.). Закінчивши університета, Р. М. 9 років мусів був тяжкою працею заробляти гроші на прожиття. Та хоч і занадто вже тяжкі були матеріальні умови, Р. М. невтомно працював науково. Р. 1895 він опублікував книгу: «Полезность и цѣна». Незабаром після того Р. М. склав іспити на ступінь магістра політичної еко-

¹⁾ Роман Михайлович Орженцький, Статистический Бюллетень Одесского Губернского Статистического Бюро, № 5—6 1923 р., ст. 161—170. Різні фактичні дати з життя небіжчика до-київського періода я беру з цієї статті, що дає найповніший відомий нам життєпис Р. М. Орженцького. Ми поробили деякі зміни в датах, згідно з біографією, що її написав був для Української Академії Наук сам небіжчик, саме: рік закінчення гімназії (1880) та університету (1887); три роки навчання у Києві (2).

номії і статистики при Новоросійському університеті. Того-ж-таки року його було допущено викладати лекції з статистики, як приват-доцента. Курс цей Р. М. викладав аж до самісінького від'їзду свого з Одеси 1907 р.

Р. 1896 в Одесі надрукував Р. М. свою магістерську дисертацію: «Ученіе о цѣнности у классиковъ и канонистовъ», що її й оборонив у грудні 1897 р. при Новоросійському університеті. Але ще довший час — цілісіньких 10 років — йому не щастило одержати професорську катедру. Ані надзвичайний хист та знання, ані, навіть, те, що катедра політичної економії і статистики була вільна, не допомогли Р. М. одержати катедру в рідній alma mater. На переході цьому стали його ліві переконання та, як зазначає Г. Тіктін, польське походження. Р. 1903 опублікував Р. М. третю книгу: «Ученіе обь экономическомъ явленіи», а в дальшому році в «Южныхъ Запискахъ» появилася його психологічно-етичний нарис: «Основные законы цѣнности и ихъ практическое значеніе» (Одесса, 1904, №№ 21—24 і окремо).

Підчас першої російської революції Р. М. стає за одного з лідерів революційного руху в Одесі. Він, між иншим, організував академічну спілку і вкупі з Л. Тарасевичем був за голову її молодшої групи. Особливу звертав небіжчик увагу на організацію професійного руху, що в ньому відігравав він не аби-яку ролю. Р. М. був член партії народніх соціалістів, відколи її було засновано. В 20-х числах травня 1905 р. Р. М. було усунуто з посади приват-доцента Новоросійського університету. З нього стає співробітник «Южнаго Обозрѣнія», в ньому містить він головним чином різні фейлетони на злобу дня. На початку листопаду того-ж-таки року на клопотання правничого факультету його знову зараховано до складу приват-доцентів. В-осени р. 1906 Ярославський Демідовський Ліцей обрав Р. М. на посаду в. о. екстра-ординарного професора на кафедрі політичної економії і фінансової науки. 9 грудня його було затверджено, і в січні 1907 р. він покидає Одесу.

Р. 1907 небіжчик одруживсь удруге — з Ганною Петрівною Зелігер. Матеріальні умови життя в Ярославлі теж були для нього надто скрутні. Йому довелося взяти лекції в Рибинській комерційній школі, вуди він їздив що-тижня. Що-тижня-ж їздить він до Петербургу. Там Р. М. викладає лекції з політичної економії й статистики на курсах Раєва, Стоювіної та Победінського. Р. 1910 почав він свою практичну роботу з статистики, ставши на чолі опіночно-статистичного бюро Ярославського губерніяльного земства. Того-ж-таки року Р. М. опублікував свою докторську дисертацію: «Сводные признаки», яку оборонив при Петербурзькому університеті в 1912 р. Р. 1914 його затверджено за ординарного професора Ярославського ліцею

Р. 1918 Р. М. обрано на штатного ординарного професора на кафедрі статистики Петроградського університету. З початку другої революції Р. М. викладав між иншим лекції на московських центральних статистичних курсах Центрального Статистичного Управління (в 1919 р.), а також в Іваново-Вознесенському економічному інституті. Від серпня 1918 р. і до 16 травня 1920 р., коли він вже деякий час перебував у Києві, Р. М. був за керівника наукового відділу статистичної методології московського Ц. С. У. Працюючи в Ц. С. У., виробив він між иншим план і програми статистичного інституту і його було навіть обрано на директора, але відкрити інститут не пощастило.

Не довго жив він у Петрограді, бо вже в серпні 1919 р. переїхав до Києва, де Спільне Зібрання Академії 14 червня 1919 р. обрало його на дійсного академіка на кафедрі статистики. В березні 1920 р., з власного бажання, перемінив він її на кафедру теоретичної економії. Наприкінці 1919 р. Р. М. обрано на штатного професора на кафедрі політичної економії в Київському комерційному інституті і на позаштатного в університеті св. Володимира. Відколи засновано кооперативний інститут ім. М. І. Туган-Барановського (1 грудня 1919 р.), Р. М. брав дуже близьку участь у його житті. Окрім того деякий час викладав він лекції в інституті зовнішніх зносин і в адміністраційному інституті.

Спинілось на київському періоді в житті Р. М. Викладання лекцій в інституті зовнішніх зносин це був для нього тільки епізод. В житті університету небіжчик теж не брав великої участі і, нарешті, через різні, од нього незалежні, обставини зовсім припинив там роботу. За свою основну діяльність у Києві, як свідчать між иншим його анкети, він уважав посаду дійсного академіка. Отож, у першу чергу зазначу я ролю Р. М. в будівництві нашої Академії. Від 22 вересня 1921 аж до 30 листопада 1922 р. виконував він обов'язки голови Соціально-Економічного Відділу; як член Спільного Зібрання увесь час працював по різних комісіях. Р. М. являв собою видатну постать поміж нашими академіками. До його голосу уважно всі прислухалися. Надзвичайна ясність, об'єктивність, логічність та гострота його думки викликали величезну пошану й інтерес до його промов. Ми всі завсіди з великою цікавістю чекали, як Р. М. поставиться до того чи иншого принципового питання, що частенько виникали на початку життя Академії. Але сила й вага Р. М. полягали не тільки в тому. За ним ішли, бо в усій лінії його поведінки, в усіх його промовах та вчинках ясно й безсумнівно виявлялась рідка риса справжнього громадського діяча — безсторонність, любов до діла, отож усіма вчинками його керували виключно ділові міркування — інтереси науки, громадянства, ніколи його власні.

Майбутній історик Української Академії Наук одзначить два його внески, особливо цінні на початку життя Академії. В критичні моменти, що раніше не раз були траплялися, думка Р. М. і його голос раз-у-раз виводили Академію на шлях, єдино гідний справжньої вищої наукової установи країни. Прапор її був у надійних руках, коли підносив свого голоса небіжчик. Другий великий внесок це те, що і в часи як-найтяжчих матеріальних і загальних умов Р. М. невпинно закликав Академію Наук — нехай вона в першу чергу буде вища наукова установа, лабораторія наукової думки, осередок для всіх тих, хто має хист, знання та бажання науково працювати. Тимчасом, коли зовнішні умови не то що не сприяли, ба навіть робили цю працю так що й неможливою, тихий та ясний голос Р. М. невпинно вливав нас до наукової роботи, думка його увесь час шувала шляхів, які так чи инакше давали-б нові стимули до праці, що дає спроможу забути за всі тяжкі умови щоденного життя в святій і чистій науковій роботі. Йому належить думка негайно заходитися влаштовувати чисто наукові засідання відділів Академії і її Спільного Зібрання, і переведення цього для Соціально-Економічного Відділу. 16 квітня 1921 року він перший і зробив доповідь про «Естетичні цінності», яка окрім економістів викликала не аби-який інтерес також у філософів і психологів. Цікаво зазначити, як собі уявляв під той час Р. М. наукові засідання. Збори були закриті, запрошення розсилали тільки тим особам, чия присутність могла бути корисна з наукового боку. Кількість гостей була обмежена. Велику вагу надавав Р. М. тому, щоб склалась атмосфера дружньої товариської роботи, щоб на засіданні панував добрий, бадьорий настрій. Доповіді й обговорення провадились за шклянкою чаю.

Бажання Р. М. піднести темп наукової роботи Академії виявилось, між иншим, і в тому, що з його ініціативи III Відділ провадив пересправи з цілою низкою видатних економістів і правників у Ленінграді, Москві і по инших містах, та, на жаль, вони, пересправи оці, успіху не мали.

На думку Р. М., Українська Академія Наук повинна була вжити всеньких заходів, щоб одразу стати за осередок наукової роботи на Україні. Чимало сил поклав він на те, щоб перевести це в життя у різних випадках. Аж надто тяжко було з иншими містами України зноситись і це довгий час стояло на перешкоді широкій організаційній діяльності Академії і через те часто доводилося обмежувати роботу самим Києвом. Товариство Економістів це була перша ластівка майбутніх об'єднань. Воно було закладено за ініціативою Р. М і розпочало свою діяльність вже в лютому 1920 р. Воно має на меті: 1) допомагати економічному вивченню України; 2) допомагати розвиткові економіки, як науки; 3) поширювати економічне

знання на Вкраїні; 4) об'єднувати економістів-теоретиків і практиків. Товариство поділяється на скількись секцій і за 2^{1/2}—3 роки, коли воно під головуванням Р. М. перебувало, проробило величезну наукову роботу, і з нього зробивсь, принаймні для Київа, справжній осередок живої економічної праці. Мало хто вірив у те, що Товариство прищепиться, жваво і енергійно почне провадити свою роботу, але цей песимізм не справдивсь. Р. М. почастило скупчити навколо себе живі економічні сили, надихнути й прищепити наукове піднесення своїм найближчим друзям і учням і Товариство широченько розгорнуло свою діяльність. За його зразком заклались згодом інші наукові організації при нашій Академії.

Як видатний економіст, Р. М. хотів використати для розвитку економічного знання і ті надзвичайні умови, що в них перебувала наша країна від початку революції. В грудні 1919 р. він утворив при III Відділі окрему комісію для дослідів над бюджетами. Теоретичне й практичне значіння цієї комісії він малює так. Коли, в первісному стані, задоволення потреб людини перебуває в залежності від природнього оточення, то в міру того як людина підбиває під себе сили природи, вона де-далі більше й більше пристосовує природнє оточення для своїх потреб. Потреби людини, їх психо-фізіологічна й соціальна природа стають за моторову (рухальну) силу й регулятивний принцип організації господарських процесів. Звідси ясно, що виучування природи потреб і тих законів, яким вони підлягають, набирає не аби-якого теоретичного значіння, щоб зрозуміти організацію господарства. До теоретичного долучається ще й чималий практичний інтерес, коли народнє господарство, замість стихійних сил, починає регулюватися планомірно, і задоволення потреб стає за вихідну точку для розподілу продукційних сил і використання природніх багатств. Закони потреб виявляються в порядку і в міру задоволення потреб — у конструкції бюджета задоволення потреб. Виучувати ці закони за нормального стану господарства не можна, бо цьому на перешкоді стоїть статичний стан рівня людських потреб, а виучувати геть-усяку залежність можна тільки при переході від одного стану до другого. За деякий коректив за статичного стану правити може змога порівнювати бюджети різних груп людности. Але-ж порівняння статичних станів різних об'єктів не може заступити зовсім переходу від одного стану до другого в тому-ж самому об'єкті.

Сучасний момент із його повним переробленням бюджетів споживання підо впливом, з одного боку, свідомо громадського регулювання продукції й розподілу, а з другого — стихійних процесів руйнації господарського життя, й у звязку з цим хитанням цін, — подає єдині в своїому роді умовини для виучування динаміки задоволення потреб і вироблення бюджетів спожив-

вання, і другий такий момент в історії не швидко, певне, повториться, отож перепустити його й не використати з теоретичною метою це було-б надто небажано.

Окрім чисто теоретичних наукових цілей, досліді ці дадуть звичайні для бюджетних дослідів практичні наслідки; до них належать: 1) встановлення практичних норм споживання; 2) статистика цін по ринках і способу набування товарів; 3) індекси руху товарних цін; 4) високість витрат на прожиття та її зміни; 5) реальний рівень задоволення потреб з погляду фізіологічного й соціального; 6) способи заміняти ті продукти, яких не стає, іншими сурогатами; 7) порівняльна вартість і відносні вартості і хиби індивідуального хатнього громадського господарства.

На превеликий жаль, поставити роботи цієї комісії як слід небіжчиків не пощастило, через цілковитий брак коштів, і тому він, як людина, що не терпіла жадних фікцій, сам закрив її, отож і ця спроба залишилася без наслідків, яких можна було-б сподіватися. Питання це в такій самій площі до певної міри стоїть і тепер і не тільки перед радянськими республіками; через це ми і зупинилися були докладно на його ідеях.

Більші наслідки мала його робота над керуванням інститутом для вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства України. 11 березня 1920 р. на посаду керівничого над працями з пропозиції Р. М. Ш відділ обрав доцента О. М. Волкова і на помічника керівничого В. І. Зейлінгера. Їм пощастило спільними силами чимало зробити для вивчення світової економічної кон'юнктури. Інститут мав досліджувати факти та функціональні відносини, що утворюють явище кон'юнктури. Кон'юнктура кожного місця і часу є рівночасно елемент, що визначає широкі кон'юнктурні процеси світового господарства. Досліджувати це для нових часів за браком знань і відповідної літератури інститут не мав змоги і тому він обмежився студіюванням кон'юнктурних змін за довійськових часів. Зібрані були значні матеріали для різних закордонних країн, для Росії і України. Виписки відносились до питань, сполучених з територією, людністю, сільським господарством, промисловістю, торгом, цінами, то-що. Велику увагу зокрема покладено було на районування України. Зроблено було також деякі цікаві досліді по Києву. Брак коштів і тяжкий економічний стан співробітників Академії припинили цю цікаву роботу в середині 1921 р. Далі інститут збирав відомості про рух цін за часи революції, та незабаром, за пропозицією Р. М. Ш Відділ зовсім закрив його геть аж до кращих часів (у березні 1922 р.).

Праця в Т-ві Економістів і те, що можна було зробити по різних інституціях Академії, далеко не задовольняли Р. М. З другого боку і стан

справи в тих школах, де викладав він лекції, був такий, що не давав йому духовного задоволення. Все це і примусило його зробити ще одну спробу — закласти при Соціально-Економічному Відділі Академії статистично-економічний семінар, щоб підготовлювати молодь до наукової роботи (15 липня 1921 р.). Семінар складався з двох відділів: економічного і статистичного, причому значна частина членів його одночасно брала участь в обох відділах. Чималу вагу надавав Р. М. систематичності в роботі і тому за основу для студіювання економічної теорії поклав вивчення творів Рикардо, для статистики — «Очерки по теорії статистики» проф. О. Чупрова. Спочатку праця йшла дуже жваво, члени семінару з захопленням працювали, потім загальні умови київського життя стали зменшувати все більш і більш темп роботи. Попереду мало не зовсім завмер економічний відділ і тільки окремі члени його продовжували наукову роботу під керівництвом Р. М. Статистичний відділ, нехай і з деякими перервами, але все-ж систематично працював усенький час, доки Р. М. перебував у Києві. Останнє засідання його відбулося тільки за скількись днів до від'їзду Р. М. до Харкова.

Працю в Академії Наук Р. М. уважав за головну, тут він шукав можливостей в повній мірі використати свої багатющі сили й знання, але ставало в нього часу й бажання активно допомагати деяким вищим школам. Між иншим, брав він участь в організаційній роботі інституту народного господарства — короткий час виконуючи навіть обов'язки ректора (зима 1920—21 шкільного року). Мимоволі й зараз встає переді мною постать Р. М., яка вона була під той час. Зима, страшенно холодно, особливо в нашому інституті. Героїчними засобами купують щоденно по оберемку дров і потроху топлять професорську, де в куточку коло грубки сидить ректор, в пальті, частенько увесь синій від холоду, приймає студентів, службовців, організує справу навчання, працює для інституту. Але тривало це недовгий час. Не можу не згадати за те, що зробив був небіжчик для кооперативного інституту. Закладено було його, інститута отого, 1 грудня р. 1919, здавалось за як-най-несприятливіших умов: коштів було обмаль; не було вироблено сталого програму навчання; єдине тоді джерело прибутків — кооперація — була в непевному стані. Навколо інституту скупчилось всього кількоро душ люду, котрі й винесли його через бурхливе київське життя. Поміж них був і небіжчик. В виробленні програмів, навіть самих академічних підвалин життя і т. и. Р. М. грав не аби-яку роль. Почасти його роботою пояснюється те, що в 1920 р. з інституту була найкраща вища школа у Києві. В ньому провадилася реальна справжня академічна робота, студенти вчилися, було тепло, дарма що й тісно. Всі давні слухачі цінили, шанували й полюб-

ляли Р. М. він це відчував і охоче всею душею віддававсь роботі в інституті. Свою аудиторію там він уважав за найкращу, що мав у Києві.

Нарешті, не можна не згадати за діяльність Р. М. у київському губерніяльному статистичному бюро. З представниками офіційної статистики здибавсь він незабаром, як переїхав до Києва. На чолі статистичного бюро обліково-розподільчого відділу губвиконкому стояв тоді доцент О. М. Волков. З його ініціативи в серпні 1919 р. скливано було всеукраїнський статистичний з'їзд у Києві. Через погану комунікацію на з'їзд прибули представники тільки декотрих губернь України (Чернігівщини, Волини, Поділля і Харківщини); вони вкупі з киянами й склали статистичну нараду, що в ній брав участь і небіжчик. Підчас денівщини Р. М. страшенно бідував, шукав будь-якої посади, причому в офіційній статистиці жадної участі не брав. У перших числах травня р. 1920 запрошено було його на посаду консультанта губерніяльного статистичного бюро, посаду цю згодом він змінив на редагування севцією математичної статистики. Працюючи в бюро, Р. М. передовсім був загальним консультантом в усіх важких питаннях офіційної статистики тих часів. Особливу увагу звернув він: 1) на студювання цін (по м. Києву за 1913—1922 рр., а по губернії за 1921—1922 рр.); 2) на обслідування валютного питання в травні 1920 р.; 3) природній рух людвості; 4) на бюджети в звязку з нормами харчування (вкупі з Я. С. Модилевським працювали вони над цим аж півтора року); 5) на перевірку коефіцієнтів урожайности на Київщині. Р. М. був за редактора і до того дуже суворого «Статистического Бюллетеня», і під його керуванням із «Бюллетеня» того зробивсь був один з найповажніших статистичних органів у Спідці СРР. З його ініціативи при бюро утворено цікавий статистичний музей і в-осени 1921 р. зроблено було спробу влаштувати статистичні курси. Вироблено було програми, детальний план і т. и., сам Р. М. прочитав був вступну лекцію, але справа через різні зовнішні умови завмерла... Короткотермінові курси при спідці радянських робітників під його керуванням одбулися успішно.

Перебуваючи у Києві, Р. М., як бачимо, охоче брав участь у що-найрізноманітніших роботах. Ба навіть більше. Він сам шукав діла для себе, але діла реального, путящого, яке завдовольняло-б було його душу. Небіжчик завзято коло будь-якої праці заходжувавсь, аби було хоч трішечки шансів, що з боку наукового з неї щось таке може вийти. Це й пояснює той, з першого погляду незрозумілий факт, що Р. М. утворював усе нові й нові наукові інституції, щиро бравсь до роботи по різних установах. Душа його не знайшла собі спокою у нас у Києві. 11 грудня 1922 р. виїхав він у командировання на 6 місяців до Харкова для роботи в Центральному Статистичному Управлінню, а звідтіля за кордон. Лиха доля, що псувала

всьєнеке його життя від самого початку, чекала Р. М. в Варшаві, де його було обрано на професора на кафедрі статистики. Переживши без жадних пригод тяжкі часи Київа, знайшов він свій мученицький кінець від бомби в Варшаві. Великому статистикові-теоретикові довелося вмерти від сліпого випадку, що за класичний приклад чистої випадковости правити може. Ішов Р. М. із своїм сином 24 травня р. 1923 в будинку університета, зійшов з третього поверху, де він і мешкав, на другий, раптом учув щось палене і захтілося йому довідатись, у чім річ. Отож післав він сина нагору до себе, а сам став зіходити наниз і спіткнувся на бомбу. Бомба тая вибухла, одірвала йому ноги й покалічила й знівечила його усього. Цілісіньких 8 годин жив Р. М., у страшенних муках вонаючи увесь час притомний. Вми-раючи з філософським спокоем, який виявляв він у найтяжчі хвилини свого життя, сказав Р. М. тую фразу, що чули її ми не одного разу за часи нашої спільної неволі у Київі: «це не так страшно».

Наведемо список друкованих праць академіка Р. М. Орженцького, що їх ми знаємо:

I. Книги і статті.

1. Полезность и цѣна. Политико-экономическій очеркъ. Одесса 1895, стор. 91.
2. Ученіє о цѣнности у классиковъ и канонистовъ. Одесса 1896, стор. V + 256.
3. Пособіє къ элементарному изученію политической экономіи, вып. I, Одесса 1900, ст. 76; вып. 2, 1897, ст. XXV + 51.
4. Ученіє объ экономическомъ явленіи. Введеніє въ теорію цѣнности, Одесса 1903, ст. IV + 376.
5. Основные законы цѣнности и ихъ практическое значеніє, «Южныя Записки», Одесса 1904, №№ 21 — 24.
6. Къ теоріи фонда, «Юридическія Записки Демидовскаго Юридическаго Лицея», вып. 1 (1909), ст. 125—144.
7. О частичномъ наблюденіи въ статистикѣ, «Юридическія Записки», вып. II (1909), ст. 310—324.
8. Сводные признаки, Ярославль 1910, ст. 443.
9. Урожай ржи на крестьянскихъ земляхъ Ярославской губерніи, Ярославль 1912, ст. V + 46.
10. Учебникъ математической статистики, СПб. 1914, ст. IV + 165.
11. Къ вопросу о природѣ хозяйственныхъ явленій и методѣ ихъ изученія, «Юридическій Вѣстникъ», кн. V (I), 1914, ст. 196 — 209.

12. О статистическомъ методѣ, «Природа», сентябрь 1914, ст. 1017—1032.
13. Къ вопросу о корреляціи, «Статистическій Вѣстникъ», 1914—1915, кн. 4, ст. 94—98.
14. Дѣятельность общественныхъ организацій въ Англии и Франціи по оказанію помощи жертвамъ войны, «Матеріалы Медико-Санитарной Комиссіи Всероссійскаго Земскаго Союза по командировкѣ въ Англию и Францію», 1916, ст. 66.
15. Къ вопросу о корреляціи, «Статистическій Вѣстникъ», 1916—17, кн. 1—2, ст. 116.
16. Движеніе цѣнъ въ Ярославской губерніи съ 1914—1918 г.
17. О Статистическомъ Институте, «Вестник Статистики», М., январь 1919, № 1, ст. 40—47.
18. Об отделе научной методологии, там-же, стр. 78—81.
19. Об университетском преподаваніи статистики, там-же № 8—12, стор. 1—6.
20. Элементарная теория статистическихъ величин и вычислений, Киев 1921, стор. 172.
21. Къ вопросу о логической природѣ статистической закономерности, Статистическій Бюллетень Киевскаго Губстатбюро, 1922, № 1, ст. 5—11.
22. Движеніе ценъ в Кіеве в теченіе 1921 г., там-же № 1, ст. 48—56.
23. Движеніе ценъ по г. Кіеву, там-же, № 2, ст. 100—104.
24. Движеніе рыночныхъ ценъ, там-же, № 6—7, ст. 164—171 (взупі з М. Трацевським).

II. Рецензії.

А. В журналі «Вопросы Философіи и Психологіи».

1. Карль Каутскій, Этика и матеріалистическое пониманіе исторіи. Переводъ съ рукописи Л. Фейнберга и С. Цедербаума подъ ред. Ф. Дана, СПБ. 1906, кн. XXXVIII, май-іюнь 1906, ст. 328—339.

2. Л. І. Петражицкій, Теорія права и государства, т. I, 1907 г., книга ХСІ, М. 1907, ст. 111—135.

Б. В журналі «Юридическая Библиографія».

3. Карль Каутскій, Этика и матеріалистическое пониманіе исторіи, № 1, 1 іюня 1907 г., ст. 38—39.

4. Аксельродъ (Ортодоксъ), Философскіе очерки. Отвѣтъ философскимъ критикамъ историческаго матеріализма, № 1, 1 іюня 1907 г., ст. 39—40.

5. И. Юшкевичъ, О матеріалистическомъ пониманіи исторіи, СПБ. 1907, № 1, 1 іюня 1907 г., ст. 40.

6. Ципкинъ, Б. С., Краткій курсъ теоріи статистики, СПБ., № 1, 1 іюня 1907 г., ст. 48.

7. Іосифъ Дицгенъ, Завоеваніе (аквизитъ) філософіи и письма о логикѣ. Специально демократически-пролетарская логика, перев. П. Дауге и А. Орлова, СПБ. 1906, ст. 200.

Іосифъ Дицгенъ, Эскурсіи соціалиста въ область теоріи познанія съ приложеніемъ статьи Евгенія Дицгена: Марксъ, Штирнеръ, Іосифъ Дицгенъ. Переводъ Б. С. Вейнберга подъ ред. П. Дауге, СПБ. 1907, ст. 179, № 1, 1 іюня 1907 г. ст. 49 — 50.

8. Карлъ Форлендеръ, Неокантіанское движеніе въ соціализмѣ. Перев. Зимнова, М. 1907, ст. 81, № 1, 1 іюня 1907 г., ст. 50.

9. Ник. Бердяевъ, Sub specie aeternitatis. Опыты філософіи, соціальные и литературные 1900 — 1904. СПБ. 1907, ст. 157, № 1, 1 іюня 1907 г., ст. 50.

10. О статистикѣ, учебное пособие, составленное А. Ф. Фортунатовымъ, проф. Московскаго Сельско-Хозяйственнаго Института, М. 1907, № 2, 1 октября 1907 г., ст. 50.

11. Ю. Янсонъ, Теорія статистики, 4 изд. СПБ. 1907, № 2, 1 октября 1907 г., ст. 50.

12. Ходскій, Л. В. проф. Основанія теоріи и техники статистики. СПБ. 1907, изд. 2, № 2, 1 октября 1907 г., ст. 51.

13. Рудольфъ Штамлерь, Хозяйство и право съ точки зрѣнія материалистическаго пониманія исторіи. Изд. подъ ред. Давыдова, И. А., т. II, СПБ. 1907, № 2, 1 октября 1907 г., ст. 51 — 53.

14. Шоръ, А. С., Основныя проблемы теоріи политической экономіи. СПБ. 1907, № 4, 1 февраля 1908 г., ст. 27 — 32.

15. Заб, С. Соціально-политическія таблицы всѣхъ странъ міра. Годъ первый, 1907—8, № 4, 1 февраля 1908 г., ст. 41 — 42.

16. Лященко, П. П., Очерки аграрной эволюціи Россіи, т. I. Разложеніе натурального строя и условія образованія сельско-хозяйственнаго рынка, СПБ. 1908, № 5, 1 апрѣля, 1908 г., ст. 43 — 46.

17. Никольскій, П. А. проф., Къ вопросу о затрудненіяхъ при изученіи экономическихъ явленій. Казань 1908, № 5, 1 апрѣля 1908, ст. 46 — 47.

18. Кулишеръ, И. М., Эволюція прибыли съ капитала въ связи съ развитіемъ промышленности и торговли въ Западной Европѣ, т. II. Деятнадцатый вѣкъ (характеръ промышленной прибыли, ученіе о прибыли). СПБ. 1908, № 7, 1 октября 1908 г. ст. 88 — 90.

19. Рабиновичъ, П., Роль теоріи вѣроятности въ выработкѣ общественныхъ идеаловъ, СПБ. 1908, № 7, 1 октября 1908 г., ст. 90.

20. Боровой Алексѣй, Популярный курсъ политической экономіи, М. 1908 г., Народн. Университетъ, № 9, 1 февраля 1909 г. ст. 169 — 170.

21. Чупровъ, А. А., Очерки по теоріи статистики, СПб. 1909, № 11, 1 іюня 1909 г., ст. 30 — 34.

22. Ал. Билимовичъ, Къ вопросу о раздѣнкѣ хозяйственныхъ благъ, Кіевъ 1914, № 39, за 1915 г., ст. 60 — 62.

23. Статистическій Вѣстникъ, издаваемый Статистическимъ Отдѣломъ Общества имени А. И. Чупрова для разработки общественныхъ наукъ. Книга 1 и 2, 1914 г., № 39, за 1915 г., ст. 85 — 87.

III. Редагував.

1. Праці Ярославського губерніяльного статистичного відділу.

2. К. Менгеръ, Основанія политической экономіи. Общая часть, переводъ Г. Тиктина и И. Абезгуза, Одесса.

3. К. Диль, Соціализмъ, коммунизмъ и анархизмъ, Москва, 1906.

Зазначимо дещо з організаційної діяльності Р. М. Перебуваючи в Ярославлі, він організував статистичний кабінет при ліцею (близько 10 тис. томів), товариство поширення знання, народній університет з підготовчими технічними курсами для робітників (1917 р.), брав участь в організації університету; в Москві він виробив устав і плани навчання статистичного інституту при ЦСУ; в Ленінграді організував статистичні курси при університеті (1919 р.); у Києві заклад при Академії Наук товариство економістів, статистично-економічний семінар і комісію для дослідів над бюджетами; при губстатбюро з його ініціативи організовано статистичний музей і відбулися статистичні курси; найближчу участь брав він також в організації кооперативного інституту ім. М. І. Туган-Барановського.

Підчас вакацій в 1902, 1903, 1904, 1908 і 1911 рр. Р. М. їздив у наукові командировання; як представник союзу земств, взимку 1916 р. одвідав він Англію і Францію; з 1 грудня 1922 р. одержав шостимісячне командировання від Академії Наук до Харкова і за кордон.

Дати оцінку наукових праць Р. М. надто важко. З нього був один з тих рідких учених, що цікавились і достоту знали як-найрізноманітніші галузі знання. Небіжчик був напрочуд широкий знавець теорії і історії абстрактної економії і теорії статистики. Але мало не такі самі близькі були для нього філософія і психологія, деякі галузі права й природничих наук, то-що. Досить сказати, що навряд чи можна знайти філософа, котрий так само як Р. М. був-би знав Аристотеля. З небіжчика був один з тих вчених, що їх оцінять як слід тільки через довгий час та ще до того представники різних наукових

дисциплін. Нагла смерть Р. М. трапилась так ще недавно й несподівано, що в цьому коротенькому нарисі я зможу підкреслити самі-но найхарактерніші риси наукової творчості Р. М. і вказати його місце в нашій науці.

А. Шор у своєму нарисі наукового обличчя небіжчиковаго правильно зазначає ще одну трудність характеризувати його як економіста теоретика. Він ніколи не миривсь із певною ідеєю і завсіди шукав нових шляхів, причому часом робив дуже різкі переходи від одної крайности до иншої. Можна встановити, як це робить А. Шор, два етапи в науковій творчості Р. М. Перший — період крайнього психологізму — охоплює десятиріччя з половини 90-х років геть аж до половини першого десятиліття ХХ віку. Небіжчик працює під цей час головним чином у галузі теоретичної економії, причому в своїх роботах він прихильник теорії граничної корисности, навіть схиляється до психологізму. При економічних оцінках центра ваги, на його думку, полягає у внутрішньому психічному боці людини, що господарює, а не в науці про конкуренцію, яка визначає ціни, як певні функції граничної корисности.

Його книга: «Полезность и цѣна» — перша в російській літературі фундаментальна праця про суб'єктивну теорію цінности. Автор на ст. 7 скромно пише, що його дослід має до діла тільки з чисто економічною стороною теорії корисности, проте і в цій галузі він не має намірів утворити щось нове. Дослід може бути в російській літературі лише відгуком тої теорії, яка на Заході має таке широке розповсюдження. А втім, не дивлячись на таке зауваження, і в цій роботі Р. М. знаходимо цілу низку цікавих новин, підходів до проблем та їх розв'язання. Як загальна теорія обміна, правда, тільки з погляду одної школи, книга оця й досі цінний внесок до літератури предмету.

Магістерська дисертація небіжчикова: «Ученіе о цѣнности у классиковъ и канонистовъ» це одна з найкращих праць з історії розвитку економічної думки. В ній Р. М. не тільки показує себе як надзвичайний знавець історії економіки, але часом дуже оригінально освітлює економічні погляди та ідеї вчених античного світу та часів середньовіччя. Особливо цікаві погляди Р. М. на Аристотелеву теорію обміну і розподілу, новий погляд, що він установлює на науку каноністів та богословів часів середньовіччя та початку нової доби, що-до заборони лихви, огляд теорій цінности й грошей перших італійських економістів ХVІ в. і т. н. Як історична робота — це найкращий огляд теорій цінности всіх напрямків в нашій літературі.

Нехай Р. М. і не пощастило свого часу оборонити, як докторську дисертацію, роботу: «Ученіе объ экономическомъ явленіи. Введеніе въ теорію

цінності», проте з неї, на нашу думку, основна і найцікавіша з усіх його праць про теоретичну економіку. Щоб її як слід оцінити, треба бути не тільки економістом, ба й психологом, дуже компетентним у літературі того часу, бо в цій книзі Р. М. детально розглядає психологічну науку про цінність. Як розкаже Г. Тіктін, Р. М. подав її до одного з університетів, як докторську дисертацію. Там не знайшлося спеціаліста, в повній мірі компетентного, щоб її оцінити, отож Р. М. узяв її назад і хоч як умовляли й переконували друзі та учні, не захтів послати до іншого університету. В першій історично-критичній частині книги автор дає єдиний і до наших часів огляд поглядів різних авторів на природу економічного явища і таким чином політичної економії.

В другій догматичній частині попереду досліджується методологічні тези (передпосилки) економічної теорії, а потім розбирається психічні чинності та оцінки. Так він підходить до вирішення питання про природу економічної цінності та економічного явища. Кінець книги — короткий нарис питання про суспільний характер економічних явищ. Психічний бік господарчих явищ — для Р. М. найважливіше в них і в цій роботі. В передмові (ст. 11) він висловлює думку: «економічність явищ складає виява нашого певного психічного відношення до речей і процесів і таким чином економічне це психічне». Провідна думка книги, що економічні явища являють тільки один з видів психічних явищ, а економічні цінності це цінності психічні, що кількісно дорівнюють одне одному. В цій книзі особливо виявляються характерні риси Р. М., як вченого: вірність раз прийнятим тезам, логічність, надзвичайне знання літератури, причому не тільки економічної, ба й з філософії й психології. Чужі теорії він викладає завжди правильно, входячи в дух їх; критика його ясна й гостра навіть і тоді, коли мова мовиться про надзвичайно складні й важкі проблеми психології. І в цій роботі, чи то викладаючи чужі теорії та критикуючи їх, чи накреслюючи власні конструкції, Р. М. завжди прокидає інтерес та думку, спонукає поглиблювати та поширювати наше знання. Чи був правий Р. М. в своїх позитивних конструкціях, чи ні, — коли він цілком психологічно підходив до проблеми цінності — це інша річ. Однобічність його була духом того часу, вона характеризує всеньку тодішню філософську епоху.

Докторську дисертацію Р. М. «Свободные признаки» присвячено методологічному дослідженню пересічних та відносних величин. Вона поділяється на три частини. В першій автор дає основні поняття про зводні ознаки, докладно і ґрунтовно з'ясовує, як досліджувати їхню сталість за способом Лексиса і Борткевича. Під «зводними» ознаками він розуміє пересічні й відносні числа, що характеризують сукупності тих чи інших явищ, через те

вони й є «зводні». Вияснення їхньої логічної природи не аби-які труднощі становить. Вони не властиві ніякому конкретному об'єктові і здобувається їх звівши до одного разу якесь число окремих моментів, або величин. Методологічне значіння «зводних ознак» різне, — в залежності від того, чи становлять вони собою вираз чогось такого, що реально існує, чи просто наслідок операції лічби. Постійність деяких пересічних і відносних чисел і правильне іноді відношення пересічних величин до тих, з яких їх виводиться, неначе вказують на те, що в певних випадках зводні ознаки мають реальну природу. Та й друга правильність вказують на особливі умови, що властиві реальному матеріялові, що з нього виводяться пересічні. Науковий критерій правильності знаходять в теорії ймовірностей. Тут-таки небіжчик популярно вияснює як застосовують теорію ймовірностей до пересічних і відносних величин. Другу частину його праці присвячено питанню про перетворення й дослідження рядів за Пірсоновим способом. Вона своєю ясністю, докладністю й систематичністю становить великий внесок до літератури предмету.

В III частині Р. М. робить спробу пояснити, через що статистична правильність громадських явищ і явищ органічного життя одна на одну скидаються. Різноманітність інтересів Р. М. і знання різних наук найбільш саме в цій частині виявляються. Внаслідок глибоких дослідів приходять він до таких висновків. Причини статистичної правильності свідомих учинків людини полягають в органічній природі учинків. Ці вчинки складаються з мети, яку дає почуттєво-вольова реакція, і з способу її здійснювати, який є наслідувальне відтворення об'єктованих готових форм поведження. Поруч об'єктивної доцільності психічної реакції існує суб'єктивне переживання духовного стану нашого «я». Об'єктивне дослідження переконує нас у негативності внутрішньої волі і свідчить про причиновий зв'язок учинків з причинами, що перебувають по-за нашою свідомістю. Воно показує, що «психические произвольные реакции, будучи известной стадией биологического развития жизни, подчиняются общим законам биологии и обнаруживают правильности и соотношения, свойственные вообще живым формам. Частным проявлением такой правильности служит статистическая закономерность сводных признаков» (ст. 439).

У III-ій же частині «Сводных признаков» Р. М. робить деякі висновки, які свідчать, що в другій половині своєї творчої наукової роботи він рішуче змінив погляди на методу теоретичної економії, якою сам користувався був у попередніх працях. Як раніше захоплювався він методою абстрактної економії, так тепер те-ж самісіняке знаходимо й що-до методу статистичної.

«Оскільки статистична метода одкриває й доводить аналогію законів поведження з загальними біологічними законами життя, останні треба покласти як підвалину для методи соціальних наук. Біологічна природа соціальних форм поведження вимагає у першу чергу об'єктивних вивчати. Звідси неминуче повстає той висновок, що раціоналістичний спосіб тлумачити соціальні явища з розуму й волі є в основі своїй неправдивий...»

«За найкращий приклад даремности такої методи править політична економія в її теоретичній частині. З своїм принципом суб'єктивної доцільности акцій вона до цього часу не дала задовільного пояснення основних економічних явищ, як явище ціни, прибутку на капітал, заробітної платні, ренти, грошей... Тільки шляхом переходу до об'єктивного досліда над акціями, їхньою об'єктивною діяльністю і об'єктивною еволюцією, замість щоб увійти в суб'єктивні переживання, теорія політичної економії може прийти до пізнання дійсних законів господарства» (ст. 442—443).

«Учебникъ математической статистики» являє першу в російській літературі спробу в більш-менш популярній формі дати виклад математичних метод оброблення статистичних результатів. Сам Р. М. далеко не був задоволений з цієї роботи і зовсім наново написав свою «Елементарную теорию статистических величин и вычислений»—книгу по суті на ті самі теми. Тут знаходимо в дуже ясній, але стислій, частенько конспективній формі науку про статистичну методу взагалі, пересічні та відносні числа, функціональну залежність і нарешті про кореляцію. Ясністю викладу й формулувань часом надзвичайно складних питань підручник Р. М. не залишає бажати нічого кращого. Мало, правда, прикладів, вирахувань, іноді занадто коротко написано про те чи інше складне питання, а втім не треба забувати, що його книгу на 172 сторінки, де є сила математичного й числового набору, видано р. 1921—коли опублікувати таку роботу це взагалі був подвиг сливе неможливий для Київів (її видало губ. стат. бюро). Не може бути двох думок про цінність цієї роботи Р. М., з неї є й повинна бути підсобна книга для кожного, хто цікавиться теоретичними питаннями сучасної статистичної науки. Порівнюючи до «Учебника», знаходимо, що основні риси наукової творчости Р. М.: логічність, послідовність, ясність і точність думки та формулувань, поруч всебічного та глибокого знання предмету, доведено в «Теории» до такої височини, яку рідко можна знайти в підручниках.

Останню книгу задумано, написано й видано у Києві. Небагато часу, менш як 3½ роки, жив із нами Р. М. і до того за таких часів, коли умов для спокійної, органічної наукової роботи було у Києві значно менш,

ніж по інших містах нашої Спілки. Проте, мені здається, що київський період його життя починає собою нову добу в його науковій творчості. Здається, що-раз більше досягало в нього бажання підбити підсумки своїй багатолітній науковій діяльності, впорядкувати свої конструкції в певну систему. Він фактично заходивсь був коло найцікавішої й напліднішої для його стану знання синтетичної роботи. Найбільше працював Р. М. у Києві над двома питаннями: 1) своєю системою статистичної теорії і 2) теорією цінности, себ-то саме в обох галузях теоретичного знання, якими він цікавився всеньке своє життя. Перша робота побачила світ у р. 1921. Що-ж до другої—можемо подати такі відомості. Вже з початку 1921 р. працював Р. М. над доповненням до теорії економічних цінностей. 16 квітня зробив він III Відділові наукову доповідь про «Естетичні цінності». Довший час після того працював небіжчик над загальними питаннями про теорію цінностей узагалі, переробляв і доповнював свою давню працю про економічні цінності, писав нариси про інші види цінностей, упорядковував все в певну єдину систему. Роботу цю призначав був до I тому «Записок Соціально-Економічного Відділу Академії», і, оскільки мені відомо, закінчив її.

Відомо нам також, що чимало часу поклав Р. М., щоб наново розробити деякі питання теорії ймовірностей, але чи пощастило йому закінчити цю працю чи ні—про це в мене відомостей немає.

Схарактеризуємо тепер небіжчика, як професора і товариша в роботі. Г. Тієтін розказує, що Р. М. вже з самісінького початку своєї академічної діяльності користувався був у слухачів не аби-яким успіхом. На його лекції збиралися студенти з усіх факультетів. Ця популярність залишилася аж до кінця його життя. Небіжчик своїм тихим, але надзвичайно ясним і виразним голосом захоплював аудиторію що-найскладнішими і найважчими питаннями теоретичної економіки і статистики. Вже ясність думки, гострість аналізи і логічність конструкцій визначали Р. М. поміж іншими лекторами. Даром слова, умінням збудувати лекцію й захопити нею слухачів з небіжчика був один з найталановитіших професорів, що їх я будь-коли бачив. Внутрішній зміст лекції і її виклад завсіди в нього гармоніювали. На іспитах Р. М. був надто суворий, отож і студенти, здобувши з його дисципліни «весьма», дуже з того пишалися. Вони ставилися до Р. М. не тільки з великою пошаною, ба й страшенно боялися його тонкого глузування. Небіжчик не любив і терпіти не міг гордого неучтва, що раз-у-раз поміж студентством трапляється. Але важко знайти, щоб хтось краще ставився до людей, як ставився Р. М. до своїх справжніх учнів, котрі працювали під його керівництвом. Не жалував він для них ані часу, ані роботи, щоб допомогти їм

словом і ділом. Вже незабаром після свого приїзду до Києва мріяв Р. М. про те, щоб закласти статистично-економічний семінар, де-б виховувано тії кадри молоді, з яких повинні вийти згодом молоді вчені. Свій великий ентузіазм прищепив він членам свого семінара, що його пощастило одкрити допіру р. 1921.

З Р. М. була надзвичайна людина ще з одного погляду. За загальним правилом люди в спільній з ним роботі не ставилися до нього байдуже. Вони поділялися на тих, котрі його шанували, любили, були його друзі, і тих, котрі його не полюбляли. Останній факт пояснюється почасти тим, що з нього узагалі була людина не аби-яка, дуже видатна й оригінальна, але почасти і через те, що він часом нерівно ставився до людей. Був він нервовий, надто чулий і частенько свої думки висловлював у різкій формі. Він раз-у-раз з думкою більшости не погоджувався і тоді не один раз казав, тонко всміхаючись: «я завсіди в опозиції». Та це було не так. Р. М. часто був максималіст, забував умови часу і місця, а втім в усіх важких моментах нашого життя всі якось мимоволі вдавалися саме до нього по пораду. І скільки разів виводив він нас з того, здавалось-би, безпорадного становища, що в нього раз-у-раз заводило нас складне й сумне життя. Здається нам, що немає людини, яка була-б не визнавала, що з Р. М. був ідеальний товариш. За надзвичайних умов прожили ми з ним у Києві 3¹/₂ роки в спільній і тісній роботі. Не було навіть момента, коли-б Р. М. викликав був у когонебудь сумніви що-до його лояльності, як товариша. Таку людину надто важко і за звичайних часів знайти, не кажучи вже про наше київське життя 1919—1922 рр. В щасті й нещасті, в голоді й холоді Р. М. був усе той самий дорогий друг і вірний товариш.

Вмираючи, Р. М. сказав: «це не так страшно» і ми розуміємо, чому це воно так. Цілісіньке життя переслідувала його лиха недоля. Природа була йому за рідну матір. Гойною рукою наділила вона Р. М. гострим розумом, різними талантами, незвичайним даром слова. Все це робило з його окрасу для громадянства, хоч де-б він був. Але цілий вік не було спокою для Р. М. Марно гаяв він свій дорогоцінний час, щоб тяжкою, часом надмірною працею заробити шматок хліба. І за таких умов набув він надзвичайно глибоке і різноманітне знання, багато вніс нового й цінного в світову культуру. Щоб він ізробив, коли-б життя його було-б нормальне! Ми не знаємо часу, коли-б Р. М. справді всміхнулася доля. Зла мачуха — недоля псувала йому життя й роботу в Одесі й Ярославлі; вона не покинула його в Ленінграді й Києві і, нарешті, доканала в Варшаві. Та й доканала саме в той час, коли ми були сподівалися, що настав для нього найплідніший період життя людини

науки — впорядкування в систему всього зробленого й закінчення всіх кон-струкцій в одному науковому цілому. Багато ми втратили великих учених, та жаден не загинув так фатально.

Спи-ж, любий друже, вірний товаришу, дорогий вчителю! Хай пухом буде тобі тая земля, що за живоття твого була тобі за лиху мачуху. Ми-же за тебе згадуватимемо, вчитимемось у тебе, аж доки й сами перейдемо туди, де «не так страшно»...

Акад. Михайло Птуха.